

HOGYAN OLVASSUNK ÚTLEÍRÁST?

REZÜMÉ

A 19. századi útleírások lehetséges olvasataira, s általában az olvasás metodikájára (a „felhasználásra”) legtöbbször csak utalásokból következtethetünk, s a kutatás is csak esetlegesen foglalkozott vele. E hiány felismerése, illetve azon kutatási következtetésünk, hogy a 19. század közepéig a könyv formátumban kiadott útleírások jelentették a külföldről kialakított kép meghatározó forrását, vezetett el egy összehasonlító elemzést is lehetővé tévő, a mai olvasót segítő interdiszciplináris olvasás-módszertan kidolgozásához. Olvasásszociológiai és kultúrtörténeti premisszákból kiinduló tanulmányunkban – a Magyarországról szóló francia nyelvű útleírások korpuszából elsősorban Marmont marsall 1837-ben megjelent szövegének segítségével – e módszertan, illetve annak továbbfejlesztési lehetőségei kerülnek ismertetésre. A szöveg státuszától és esztétikai értékelésétől függetlenül a módszer révén komplex módon tanulmányozható a szerzői motiváció, az utazás és a megfigyelés körülményei, a tér- és társadalomábrázolás, a szövegek információtartalma, az információk beszerzésének és közvetítésének eljárásai, egy adott szöveg ország-, illetve nemzetkép-formáló hatása, s általában a hatékonysága.

KULCSSZAVAK: útleírás, 19. század, Franciaország, magyarországi, olvasás-módszertan

RÉSUMÉ

Comment lire le récit de voyage?

L'emploi, c'est-à-dire les lectures possibles des récits de voyage datant du 19e siècle, et sur un plan général, la méthode de la lecture ne peuvent être repérés que dans des allusions, et la recherche ne leur portait qu'une attention très limitée. Vu ces manques et le constat selon lequel avant le milieu du 19e siècle les récits de voyage publiés sous forme de livre ont constitué une source importante de la représentation d'un pays à l'étranger, on a dû se charger de l'élaboration d'une méthode de lecture. Celle-ci, de caractère nécessairement interdisciplinaire, permettrait l'analyse comparée et guiderait le lecteur d'aujourd'hui. Notre étude, basée sur des prémices relevant de la sociologie de la lecture et de l'histoire culturelle, présente, à l'aide des citations du récit de voyage du maréchal Marmont, parue en 1837, les principaux éléments de

la méthode et ses perspectives. Focalisée sur l'efficacité des textes, la méthode rend possible, indépendamment du statut du texte et de ses valeurs esthétiques, un examen complexe des motivations, des conditions du voyage et de l'observation, de la représentation de l'espace et de la société, des informations contenues dans les textes (avec les moyens d'acquisition et de transmission), l'impact d'un texte donné sur l'image d'un pays ou d'une nation

MOTS-CLÉS: récit de voyage, 19e siècle, France, image de la Hongrie, méthode de lecture

A jelen dolgozat előzményének tekinthető, a francia nyelvű útleírás írásával kapcsolatos 17–19. századi elméleti reflexiókat és gyakorlati példákat összegző, alapvetésében az útleírás irodalmiságára illetve besorolhatatlanságára, „határtalanságára” fókuszáló tanulmányunk egyik természetesnek tűnő következtetése az volt, hogy a kutató egyik fontos – ha nem legfontosabb feladata – lenne az útleírás olvasásának segítése, egyfajta olvasási módszertan kialakítása révén.¹

Ezt a megállapítást nem pusztán a pillanat, a dolgozat frappáns lezárására irányuló igyekezet szülte: több mint húsz éve tartó, a publikált eredményeket tekintve a 2000-es évek eleje óta követhető munkálkodásunk egyik komoly tanulsága. Kutatásaink során egyrészt bebizonyosodott, hogy az érintett korszakban könyv formátumban² megjelent útleírások a külföld vonatkozásában egyaránt értelmezhetők az ismeretszerzés, a kikapcsolódás, a gyönyörködtetés vagy éppen az elvágódás eszközeként; másrészt az is kiderült, hogy – noha a könyv értelemszerűen az *olvasóhoz* szól – igen csekély az olvasás támogatására tett erőfeszítés. Ami a magyar kutatást illeti, Gelléri Gábor doktori értekezésében tárgyalja az útleírás olvasását; ám ezt a 18. század vonatkozásában teszi, így reflexiója

¹ Vö. SZÁSZ Géza, *Határtalan utazás, avagy követ-e normát az útleíró?*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum 34(Új folyam 3), 173–197. Az utazás és irodalom kapcsolatát vizsgáló újabb nemzetközi kutatásokhoz lásd például a Viatica elektronikus folyóirat tematikus számát: Viatica 7(2020): *Voyage et littéralité*, <http://revues-msh.uca.fr/viatica/index.php?id=1249> (Utolsó letöltés: 2020. június 29.) A kérdéshez lásd még Roland LE HUENEN: *Le récit de voyage au prisme de la littérature*, 6 Paris, PUPS, 2015.

² A könyv elsődlegességét mutatja, hogy még az úgynevezett útleírás-gyűjtemények is könyveket kivonatolnak, illetve egyes részleteket közölnek belőlük. Az útleírás-gyűjtemények tárgyalását lásd alább.

is arra irányul, miként olvastak-olvashattak útleírást Diderot és kortársai.³

Amennyiben az útleírás-olvasást tágabb, az utókort is érintő összefüggéseiben kívánjuk értelmezni, két fő irány rajzolódik ki. Az első fókuszában a kortársak és a közvetlen utókor útleírás-olvasásának, olvasottságának, elsősorban maguknak az olvasóknak a kutatása áll. (Kik, milyen környezetben és milyen motivációk mentén olvastak útleírást?) Ennek a kiadástörténet és a könyvtári katalógusok elemzése mellett fontos részét képezi a levéltári kutatás (például módosabb személyek hagyatéki leltárának áttekintése) is. Francia vonatkozásban ehhez számunkra támpontot nyújtott a megyei levéltárak kéziratos anyaga (hagyatéki leltárak, könyvkereskedők könyvjegyzékei),⁴ a főúri könyvtárak publikált katalógusai,⁵ vagy éppen – sajátos kapcsolódási pontként – a Bécsben a 18. században, illetve a 19. század elején megjelent francia nyomtatványok jegyzéke.⁶ A szerző/kiadó és az olvasó egymásra reflektáló kettőse segít rekonstruálni az útleírás helyét és szerepét a saját korában, illetve a közvetlen utókor tekintetében. Ezzel kapcsolatos eredményeinket beépítettük már határozott tanulmányunkba is.

A második irány az útleírás mai, „kortárs” olvasásának támogatása. Ennek premisszája, hogy nem tekintjük az útleírást lezárt történetű, avítt, „halott” műfajnak, nyitottak vagyunk a régebbi – sokszor kevésbé ismert – szövegek új interpretációja iránt, és hajlandók vagyunk az útleírásban közölt ismeretanyagnak akár az utazó feltételezett szándékától is függetleníthető, összehasonlítható elemzését lehetővé tévő olvasási módszertan kidolgozására és követésére. Egy ilyen módszertan szinte természetszerűleg interdiszciplináris: az általunk választott gyökerei az irodalomtörténet, a társadalomtörténet és a művelődéstörténet talajába nyúlnak le.

³ GELLÉRI Gábor, *Écrire le voyage, lire le voyage: une communication littéraire au 18e siècle*, Budapest, ELTE, 2005 (PhD-értekezés).

⁴ A hagyatéki leltárokhoz és könyvjegyzékekhez kapcsolódó kutatásainkat a franciaországi Maine-et-Loire département levéltárában végeztük. Archives Départementales de Maine-et-Loire (Angers), sous-série 83 T 2: 1811. *Catalogue d'ouvrages en lecture chez les libraires d'Angers, Baugé, Saumur. Listes d'ouvrages saisis. Correspondance*; sous-série 5 E 10/341–342; 18/147–148; 36/686; 58/43–47; 70/339–341; 71/75–78; 110/95–96.

⁵ Vö. például Marie-Pierre DION, *Du voyage à la géographie: itinéraires et cartes d'Emmanuel de Croÿ*, Paris, Fédération française de coopération entre bibliothèques, 1996.

⁶ Vö. ORAVETZ Vera, *Les impressions françaises de Vienne*, Szeged, Szegedi Egyetem, 1930.

Szükségesnek tartjuk azt is jelezni, hogy egy ilyen módszertan kidolgozása nem lehet előzmény nélküli: mi magunk is nagy mértékben támaszkodunk több, az útleírás kérdéskörével foglalkozó szegedi kutató, így elsősorban Csernus Sándor, Gausz Ildikó és Kövér Lajos eredményeire és meglátásaira.⁷

Miután – a jelzetteknek megfelelően – a módszer kialakítását alapvetően befolyásolta az olvasó percepciója, a fentiekben is szereplő kérdésfeltevést alapul véve először azt kell meghatároznunk, hogy kit tekintünk az útleírás olvasójának. A korabeli motivációk komplex jellege miatt (ismeretszerzés / kikapcsolódás / gyönyörködtetés / elvágódás, illetve egyszerre több), Sylvain Menant más helyütt már hivatkozott tanulmányának szellemében saját korunk szereplője, az „értő olvasó”, vagyis a kutató felé fordulunk.⁸ De ki is ez a kutató? Melyik tudományterületről érkezik? A könyvtárak, lexikonok, illetve a kutatói közösség heterogén megközelítéséből mi magunk az utóbbi időben mind magyar, mind francia nyelven megjelent dolgozatainkban amellet foglaltunk állást, hogy az útleírás – legalábbis a 18–19. század vonatkozásában – a történelem, a földrajz- és az irodalomtudomány halmazainak sajátos metszete, melyet bármelyikük felhasználhat, ám mindvégig tekintettel kell lenni az interdiszciplináris megközelítési elvre, s arra is, hogy bármely oldalról közelítünk, a két társtudomány ismeretkörei és kutatási-elemzési módszerei nem hagyhatók figyelmen kívül.⁹

Más szóval, nem az a fontos, hogy melyik területről érkezik az olvasó, hanem az, hogy milyen mértékben tudja felhasználni a módszert. Ez

⁷ A 15–18. századra vonatkozó kutatások eredményeinek összefoglalását lásd pl. CSERNUS Sándor, *Az első francia nyelvű leírások Közép-Európáról és a latin kereszténység keleti határvidékéről: Lannoy, Bouvier, Brocquière*, Acta Universitatis Scientiarum Szegediensis, Acta Historica, 139 (2017), 107–129; GAUSZ Ildikó, *Magyarország vonzásában: Francia ajkú utazók a kora újkori Magyarországon (1554–1608)*, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2018 (PhD-értekezés); KÖVÉR Lajos, *A XVIII. század magyarságképe elfeledett francia források tükrében*, Szeged, JATEPress, 2007.

⁸ Vö. SYLVAIN MENANT, *Qu'est-ce que la littérature française?*, Littera 2018/3, 5–14; SZÁSZ, *Határtalan utazás...*, i. m., 175., 197.

⁹ SZÁSZ Géza, *Le récit de voyage entre géographie, littérature et histoire*, Acta Romanica, 31(2019) 75–82; UŐ, *Országimázs vagy pihentető olvasmány? Adalékok a 18–19. századi útleírás történeti forrásként való értelmezéséhez* = „Uralkodjék közöttünk ész, érdem, igazság.” Köszöntő tanulmánykötet Kövér Lajos 65. születésnapjára, szerk. FERWAGNER Péter Ákos, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék, 2019, 129–137.

utóbbi egyébként – szándékunk szerint – időben és szempontrendszerében is szabadon bővíthető, minden egyes új elem csak tovább gazdagítja. Ugyanakkor azt is jeleznünk kell, hogy tisztában vagyunk *jelenlegi* korlátaival is: a kutatásaink során felépült korpusz elsődlegesen a reformkor idején Magyarországra utazó francia szerzők műveiből áll, s a módszer hatékonyságát közvetlenül ezeken a szövegeken tudtuk vizsgálni. (A bővítés lehetőségeiről és tapasztalatairól összegző megjegyzéseinkben külön is szólunk.) A tétel fordítva is igaz: az imént jelzett szövegek szorosabb olvasása győzött meg bennünket egy adott időintervallumban született és nagyjából azonos tematikai koncentrációval jellemezhető írások összehasonlító elemzését lehetővé tévő módszer szükségességéről.¹⁰ Miatán jelen tanulmány terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé minden érintett szerző valamennyi magyar témában született útleírásának idézetekkel is alátámasztott elemzését, megállapításainkat legtöbbször a talán legismertebb francia utazó, Marmont marsall (más néven: Ragusa hercege) 1837-ben megjelent útleírásának egyes részleteivel igyekszünk alátámasztani.¹¹

1. Utazások és szövegek, avagy egy elemezhető korpusz kialakítása

Többször is jeleztük már, hogy akár a Magyarországgal kapcsolatos, egy adott nyelvterülethez kötődő valamennyi útleírás összehasonlító elemzése is megoldhatatlan feladat. Legalábbis a teljességre törekvő munkák példája ezt bizonyítja. Francia vonatkozásban Birkás Géza tett kísérletet a Magyarországra utazók szövegeiben foglaltak összefoglalására 1948-ban megjelent könyvében, ám szempontrendszerrel nem határoz meg, s a mű szinte teljesen híján van az elemzésnek. Az ezt követő mintegy fél évszáz-

¹⁰ Miként azt korábbi tanulmányunkban is jeleztük, az útleírás elsősleges témájának (tárgyának) a bejárt, bemutatott országot (tájat, vidéket, földrészt, szigetet stb.) tekintjük.

¹¹ Vö. Auguste Frédéric Louis Viesse de MARMONT, *Voyage du maréchal duc de Raguse en Hongrie, en Transylvanie, dans la Russie méridionale, en Crimée, et sur les bords de la mer d'Azoff, à Constantinople, dans quelques parties de l'Asie-Mineure, en Syrie, en Palestine et en Egypte*, 1. k., Paris, Ladvoat, 1837. A korpusz mindeddig legrészletesebb bemutatását magyar nyelven 2016-ban megjelent könyvünkben végeztük el, ahol a vizsgált korszak más szövegeiből vett idézetek is megtalálhatók. Vö. SZÁSZ Géza, *Ki fog itt segíteni? A reformkori Magyarország képe a francia útleírásokban*, Szeged, JATEPress, 2016, 60–192.

zad során – noha jeles kutatókból nem volt hiány – ezt tapasztaljuk Köpeczi Béla vagy akár Bajomi Lázár Endre publikációinak esetében is.¹² Argumentum nélküli, sokszor a kutatás véletlenének betudható szövegválasztás mellett egyfajta rezümézést találunk bennük, s így az olvasóban nem feltétlenül erősödik meg az útleírások olvasása iránti vágy.¹³ Az esetlegesség szerepének lehető legkisebbre csökkentése volt fő célunk akkor, amikor szorosabban is olvasott korpuszunk összeállításának alapelveit kialakítottuk. Miután elsődleges célkitűzésünk egyfajta Magyarország-kép vizsgálata volt, a bevont szövegek esetében tekintettel kellett lennünk mind az alkotás, mind a befogadás tényezőire. Más szóval: nem volt elegendő pusztán az, hogy egy adott időszakban az elemzés alapvető feltételeit kielégítő mennyiségű szöveg szülessen, hanem ezeknek a szövegeknek a saját korukban hatékonyak is kellett lenniük. Így a kronologikusan is behatárolható sűrűség mellett a szövegek olvasottsága (vagy legalábbis – konkrét adatok hiányában – olvasottságának feltételezése) jelentette a peremfeltételeket.

Van-e „sűrű” időszak?

A Magyarországra tett utazások, illetve az útleírások történetével foglalkozó korábbi szakirodalom, valamint saját kutatásaink alapján francia nyelvterületen egyértelműen a Júliusi Monarchia kora, s azon belül is az 1837–1847 közötti évtized minden addiginál termékenyebbnek bizonyult.¹⁴ Az egyes utazásokkal kapcsolatos cikkek, illetve az útleírásokról közölt kritikák révén a korabeli francia sajtóban is tetten érhető fellendülés okai politikai, technikai és intellektuális természetűek. Egyrészt a napóleoni háborúk lezárultával a Szent Szövetség által fémjelzett kontinentális politikai rendszer főbb vonalaiban több mint harminc évig tartó békét és stabilitást eredményezett, amivel biztonságosabbá vált az utazás is. Az ipari forradalom – s elsősorban a gőzgép elterjedése – alapvető válto-

¹² BIRKÁS Géza, *Francia utazók Magyarországon*, Szeged, Universitas Szegediensis, 1948; KÖPECZI Béla, *Magyarok és franciák XIV. Lajostól a francia forradalomig*, Budapest, Szépirodalmi, 1985; BAJOMI LÁZÁR Endre, *Franciaia tükör. Válogatás a 19. század magyar vonatkozású francia irodalmából*, Budapest, Magvető, 1987; UŐ, *Arpadine. Kalandozások a magyar-francia kapcsolatok múltjában*, Budapest, Szépirodalmi, 1980.

¹³ Az ilyen típusú bemutatás tipikus példája: KÖPECZI Béla, *Les voyageurs français en Hongrie à l'Ère des Réformes = L'image de la Hongrie en France 2: Guides et récits de voyage*, dir. Jean ROHR-Árpád VÍGH, Paris, 1996, 27–36.

¹⁴ SZÁSZ, *Ki fog itt segíteni...*, i. m., 64–69.

zásokhoz vezetett a közlekedésben csakúgy, mint a nyomdaiparban. Nem csupán az utazás vált gyorsabbá és könnyebbé, hanem az útleírások megjelenítése is. Ennek első eredménye az utazás lezárulta és az útleírás megjelenése között eltelt idő radikális csökkenése volt, ami természetszerűleg emelte az útleírás dokumentumértékét. Társadalomtörténeti oldalról közelítve pedig azt látjuk, hogy az utazás társadalmi gyakorlata lassan demokratizálódik (de még nem beszélhetünk a mai értelemben vett turizmusról!), a közvélemény figyelme pedig – miközben megmarad a távoli kontinensek vonzereje – immár Európa keleti felére (is) irányul. Magyarország egyértelműen ezen folyamatok haszonélvezője, s útleírások témája lett. Fontos azonban leszögeznünk, hogy egyetlen utazó vagy útleírás sem foglalkozik kizárólag csak Magyarországgal: hazánk az utazások résztere (egyesek egészen a Közel-Keletig folytatják útjukat), s ezzel az útleírások *egyik* témája. Ugyanakkor azt is hangsúlyoznunk kell, hogy a jelzett intervallum egybeesése a reformkorral új távlatokat nyithat a korabeli magyar közélet, társadalom vagy akár a művelődés és az irodalom ábrázolása terén is.¹⁵

Mely szövegek tekinthetők hatékonyak?

Ahogy jeleztük, ezt a kritériumot az olvasottság vagy ismertség oldaláról közelíthetjük meg. A kiadástörténettel foglalkozó munkák a fent jelzett időszakot illetően egy átlagos – és a francia átlagpolgár számára még így is drága – könyv kiadásonkénti példányszámát nagyjából ezerben határozzák meg.¹⁶ Pusztán ennek alapján egy Magyarországról szóló útleírás impakt-faktorát a korabeli, mintegy 35 millió lakost számláló Franciaországban nem csupán megbecsülhetetlennek, hanem akár lényegtelennek is tarthatnánk. Azonban a – francia történészekről kölcsönzött kifejezéssel – *notabilitáson* alapuló társadalom (*la France des notables*) és annak kultú-

¹⁵ Ehhez nyújt például érdekes adalékot Hyppolite Desprez, aki egy közép-európai utazására alapozott tanulmányában értékeli a *Szózatot*. Hyppolite DESPREZ, *La Hongrie et le mouvement magyar*, *Revue des Deux Mondes*, 1847/20, 1089.

¹⁶ A többkötetes, sokszor térképeket és más illusztrációkat is tartalmazó útleírások több esetben is kifejezetten drága kiadványnak számítottak. Egy kétkötetes könyv ára az 1820-as évek végén megegyezett 40–45 kilogramm kenyérével. Pierre ORECCHIONI, *Presse, livre et littérature au XIXe siècle*, *Le livre et la presse*, *Revue française d'histoire du livre* 1974/7, 38; Claude PICHOS, *Pour une sociologie des faits littéraires: Les cabinets de lecture à Paris durant la première moitié du XIXe siècle*, *Annales* 14(1959), 527.

rája is „másképp működött”, noha egyes jegyei szinte a mai posztmodern világot előlegezik meg. Így egyrészt a kornak is megvoltak a maga „celebjei”, akiknek tetteit a sajtó – és ezzel egy jóval szélesebb olvasóközönység – is figyelemmel kísérte, másrészt a könyvek drágasága és a köz-könyvtárak hiánya miatt a kor kialakította a maga „könyvmegosztó” te-reit, ahol csekély összeg fejében lehetett olvasni vagy kölcsönözni könyveket, illetve azok egyes füzetait.¹⁷ Emellett elterjedt volt a több útleírásból vett részleteket (vagy egész művek tartalmi kivonatait) egy kötetbe foglaló utazási gyűjtemények (*collections des voyages*) megjelentetése is.¹⁸ Az pedig köztudomású, hogy a korban született legolvasottabb regények (köztük Alexandre Dumas vagy Eugène Sue művei) először fejezetenként jelentek meg a sajtóban; olyannyira, hogy a kiadási gyakorlat hamarosan az alkotás folyamatát is alapvetően befolyásolta.¹⁹

Ki minősült, ki minősülhetett celebnek? Mindenképpen olyan *illusztris személy*, aki korábbi életútja vagy éppen alkotó tevékenysége miatt a sajtó és a közvélemény *tartós* figyelmére tarthatott számot, s akinek véleménye vagy személye nem feltétlenül a közvetlen olvasottságot, hanem a közölt információ beágyazódását és elterjedését, egy szóval: hatékonyságát növelte. (A mai típusú efemer celebritás figurája a korban mindig negatív kontextushoz – pl. gyarmati lázadás, bűnözés – kapcsolódott.)²⁰

¹⁷ A korszak városi könyvtárai a szélesebb néprétegek kizárására törekedtek, míg a „nyilvános olvasóterem” (*cabinet de lecture*) fizetős, de demokratikusabb intézmény volt. Ehhez lásd Claudie GOHIER, *La lecture publique à Angers au XIXe siècle*, Angers, Université d’Angers, 1993 (DEA-dolgozat), 71–72; François FURET–Wladimir SACHS, *La croissance de l’alphabétisation en France. XVIIIe–XIXe siècle*, Annales 29(1974), 726; Noë RICHTER, *La lecture et ses institutions. Tome I : La lecture populaire 1700–1918*, Bassac–Le Mans, Éditions Plein Chant – Bibliothèque de l’Université du Maine, 1987, 137–150, 173–177; Françoise PARENT, *Les cabinets de lecture dans Paris: pratiques culturelles et espace social sous la Restauration*, Annales 34(1979), 1016–1021; Françoise PARENT-LARDEUR, *Lire à Paris au temps de Balzac. Les cabinets de lecture à Paris, 1815–1830*, Paris, Éditions de l’École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1981.

¹⁸ Az utazási gyűjteményekkel kapcsolatos eredményeinket francia nyelvű tanulmányunkban foglaltuk össze. SZÁSZ Géza, *La contribution des collections de voyages de la première moitié du XIXe siècle à la lecture des récits de voyage*, Acta Romanica 21(2002), 105–111.

¹⁹ Ezzel kapcsolatban lásd pl. Simone BERTIÈRE, *Introduction = Alexandre DUMAS, Les Trois Mousquetaires*. Paris, Librairie Générale Française, 1995, 7.

²⁰ Ennek sajátos példáját mutatják a Sobri Jóska halálát követően 1837-ben (de csak 1837-ben!) a francia sajtóban megjelenő, a magyar betyár párizsi vagy

Ezt a szempontrendszert figyelembe véve határoztuk meg a *jelentős útleírás (récit de voyage majeur)* fogalmát. Ez a mi esetünkben egy *illusztris személy* neve alatt megjelent, Magyarországot a neki szentelt *terjedelem* révén is kiemelten tematizáló szöveg, melynek kiadására az utazás lezárultát követően oly rövid időn belül került sor, hogy a benne foglalt információk érdemben nem veszítettek érvényességükből, s a *szerző személye* és az *utazás ismertsége* miatt nagy mértékben alakíthatta a Magyarországról kialakult képet.

Általános korpuszformáló szempontjaink között szerepelt az utazók típus szerinti besorolása és az ebből fakadó változatosságra törekvés is. Ez a – némi eltéréssel – mások által is alkalmazott értékelési szempont – a szövegre és nem az utazástörténetre fókuszáló megközelítésünk miatt – jelen tanulmányban némileg háttérbe szorul, noha egyes esetekben bevonjuk az elemzésbe.²¹

2. Kísérlet egy útleírás-olvasási módszertan kidolgozására

Ahogy azt tanulmányunk bevezetőjében is jeleztük, az alábbiakban összefoglalt módszer kialakítását saját kutatásaink, illetve a Magyarországról szóló francia nyelvű útleírásokat kutató kollégáink eredményei inspirálták. Megszületése kifejezetten gyakorlati célból, a szövegek összehasonlító elemzése érdekében történt; nem állt szándékunkban elméleti alapvetések megfogalmazása.

Ami magát a módszert illeti, az általa használt megközelítési és elemzési eljárások, szempontok négy nagyobb csoportba rendezhetők.²²

Az első alkotóelemeit szinte extratextuálisnak is nevezhetnénk, hiszen az ehhez kapcsolódó információk általában nem, vagy csak kis részben vezethetők le az útleírás szövegéből. Ilyenek mindenekelőtt az utazó személyével kapcsolatos kérdések: ki az utazó, milyen okból, milyen cél-

éppen dél-franciaországi posztumusz felbukkanását hírül adó „tudósítások” vagy éppen ezek cáfolatai. Vö. *Journal des Débats* 1837. március 14., április 10., május 19., július 24.; SZÁSZ Géza, *Sobri: héros populaire ou „célébrité”?*, *Eidolon* 98(2012), 263–277.

²¹ A 18. századi utazók tipológiájához lásd pl. KÖVER Lajos, *Documents et témoignages français imprimés sur la Hongrie, 1565–1814*, Szeged, JATEPress, 2017, 9–31.

²² A módszer első változatának konkrét szövegelemzésekkel alátámasztott, részletes bemutatását lásd SZÁSZ, *Ki fog itt segíteni... i. m.*, 70–192.

lal utazik? Milyen előismeretekkel rendelkezik/rendelkezhet? Milyen közönségnek szánja művét? Milyen eszközöket/módszereket használ, hogy célját elérje? Ahogy azt fentebb is jeleztük, az utazó személye szinte determinálja az útleírás fogadtatását, a benne foglalt információk értékelését.

A szövegek hatékonyságát illetően a 19. század első felének forradalom utáni, de talán a korábbiaknál is elitközpontúbb francia társadalmát vizsgálva azt állapítottuk meg, hogy számottevő visszhangra és ismertségre azok az útleírások számíthatnak, melyek szerzője illusztris személyként kellő ismertséggel rendelkezik. Mindezt szem előtt tartva elkerülhető, hogy egyes, dokumentált visszhangot nem, vagy csak alig generáló szövegeket utólag meghatározónak, a külföldről alkotott képet az adott korban döntően alakítóknak tekintsünk.

A második csoport kérdései az utazásra, az útvonalra, a tájra, a térre és a tér változására vonatkoznak. Itt érdemes megkülönböztetnünk a térpercepció és a tájbrázolás kérdéskörét. Amennyiben elfogadjuk, hogy az utazásnak van egy teljes, a kiindulóponttól az utazás végcéljáig (néha a kiindulópontozóhoz való visszatérésig) tartó tere, a bennünket leginkább érdeklő táj, ország vagy kontinens ebbe részterként történő behelyezése felvilágosítással szolgál például arról, milyen szerepet játszott Magyarország az utazásban. Esetleg egy Közel-Keletig tartó hosszabb út része volt, vagy csak egy közép-európai körúté? Netán egyúttal az utazás célországa volt? Tapasztalataink alapján az utazásban betöltött szerep ugyanis közvetlenül befolyásolja a percepciót és a reprezentációt. Amennyiben viszont Magyarország csak részter volt, de az útleírásban jelentős helyet foglal el, akkor vélhetően a szerzőnek az utazás során szerzett benyomásai által motivált tudatos döntéséről van szó. Így például a vizsgált francia utazók általában jelzik, hogy kifejezetten sokat szeretnének foglalkozni a szerintük nagy jövőre hivatott Magyarországgal. A tér problémaköréhez tartozik egy megkerülhetetlen kérdés: melyik Magyarországról van szó, mit tekintsen a kutató releváns információnak? Szembenézve azzal, hogy Magyarország elvi és gyakorlati határai is igen képlékenyek bizonyultak, egyetlen igazodási pontunk lehet; mégpedig az, hogy az utazó útleírásában mit tekint Magyarországnak. (Ez különösen fontos lehet például a 18–19. században Erdélyt vagy a Bánátot, esetleg Szlavóniát is érintő utak esetén.)

Sokáig csupán érdekességként kezelték a közlekedési eszközök és az infrastruktúra állapotának, illetve fejlődésének az útleírásokban olvasha-

tó ábrázolását.²³ Meglátásunk szerint azon túl, hogy közlekedési eszközök részletes bemutatása az útleírásban önmagában mutatja e kérdéskör fontosságát, az utazás módja nem csupán a helyváltoztatás sebességét és/vagy kényelmi szintjét befolyásolja, hanem a táj percepcióját is. Értelemszerűen mást és másként lát az országot szekéren vagy postakocsin bejáró, illetve a Dunán gőzhajón utazó, a korabeli Magyarországot megállókkal együtt is mintegy három nap alatt átszelő, vagy az uniformizált dunai útvonalat az 1840-es években követő szerző. Mindemellett a külföldi utazó észrevételei gazdagíthatják a magyarországi technikatörténet eredményeit is.

Azon kívül, hogy az utazó mikor, mivel, hova utazik, s hogy (rész)célja eléréséhez milyen útvonalat jár be, a térrepresentáció fontos elemét képezik a tájleírások. Véleményünk szerint az elemzőnek itt is túl kell lépnie a deskriptív részek rezümézésén, s tájtipológia alkalmazásával (például lakatlan, kultúr- és városi tájak megkülönböztetésével és csoportosításával) közelebb juthat ahhoz, milyen benyomást szerezhetett az olvasó a bejárt és bemutatott, illetve bizonyos tájakról, és a hozzájuk köthető témák miként és miért jelennek meg (vagy éppenséggel dominálnak) az útleírásban. Számunkra ilyen – kissé meglepő, de végső soron megmagyarázható – eredményt jelentett az, hogy a reformkor igen kevésbé városiasodott Magyarországnak bemutatásakor a városi táj milyen aránytalanul nagy teret kapott. (Ennek okaira és körülményeire külön ki is térünk.)

A harmadik nagyobb egységet a társadalomábrázolás elemzési szempontjai alkotják. Érdekes módon ez a kérdéskör a magyar kutatás számára sokáig fel sem merült, jóllehet az utazó által a bejárt országról alkotott ítélet egyik meghatározó része a társadalom percepciója (s az ítéletalkotás – ahogy azt láttuk – a felvilágosodás korától szinte kötelező).²⁴ A bejárt vidéket ugyanis nem csupán a látottak minősítik, hanem az is, hogy az ország belső szerveződése mennyire képes adekvát módon reagálni a kihívásokra. A reformkori Magyarország vonatkozásában például minden vizsgált utazó felfigyelt a hatalmas természeti erőforrások és azok – történeti-politikai okok miatti – gyenge kihasználása közti ellentmondás-

²³ Ezen egyoldalú megközelítés megbontására a francia nyelvű útleírásokat illetően először Kövér Lajos tett kísérletet egy 1993-ban publikált tanulmányában. KÖVÉR Lajos, *La Hongrie de l'ère des réformes (1825–1848) dans les relations de voyage françaises contemporaines, Études sur la région méditerranéenne – Méditerranée* Tanulmányok 5(1993), 157–164.

²⁴ SZÁSZ, *Határtalan utazás...*, i. m., 183–190.

ra, a reformtörekvések és az ellenállás által generált, robbanással veszélyeztető konfliktusra, s reprezentációját is ennek megfelelően alakította.

A negyedik csoportba azok az eljárások tartoznak, melyek segítségével megvilágíthatjuk az utazó információszerző tevékenységét (személyes találkozások, olvasmányok), az útleírásokat – akár évtizedes szinten is – domináló közös témákat és megállapításokat, netán tévHITEKET vagy előítéleteket.

3. Marmont marsall magyarországi utazásai

Raguza híres hercege

Az 1774-ben Châtillon-sur-Seine-ben, középnemesi családban született, a mi tipológiánkban a par excellence illusztris utazó figuráját megtestesítő Auguste-Frédéric-Louis Viesse de Marmont életpályája mintegy a „forradalmak korának” jelképe, és gyakorlatilag elválaszthatatlan attól. A katonai ranglétrán való emelkedése szorosan összefonódott barátjával, a még a dijoni kadétiskolában megismert Bonaparte Napóleonéval. Toulon ostromától kezdve minden jelentősebb hadjáratára elkíséri a későbbi császárt (Itáliában egyszer még az életét is megmenti), s Napóleon hatalmának csúcspontján (1809–1811) Raguza hercegeként a nagyjából a mai Szlovénia és Dalmácia területét magában foglaló Illír Tartományok kormányzója. Ismertségét mégis leginkább egy negatív fordulat alapozza meg: 1814 tavaszán szembefordul a császárral, s a továbbiakban a Bourbon-restauráció támogatója, hovatovább parlamenti képviselőként haszonélvezője lesz. Döntése azonban történelmi léptékkal mérve helytelennek bizonyult: a kortárs visszaemlékezések szerint neve egybeforrt hitszegésével, s midőn 1830 júliusában a felkelt párizsi néppel szemben ő látja el a helyőrség parancsnoki posztját, a győztes forradalmat követően – önszántából, de teljesen érthető módon – külföldre (előbb Angliába, majd Ausztriába) távozik, s 1852-ben Velencében bekövetkezett haláláig ő maga nem is tér vissza Franciaországba. A művei viszont igen: írásai között a halála után megjelent *Emlékiratok (Mémoires)* mellett a jóval korábban kiadott útleírás a legfontosabb dokumentum.²⁵ Ez az először 1837-

²⁵ Vö. Auguste Frédéric Louis Viesse de MARMONT, *Mémoires du maréchal Marmont duc de Raguse de 1792 à 1841 imprimés sur le manuscrit original de l'auteur*, 1–8. k., Paris, 1857. A megjelenés körülményeiről és a recepcióról lásd TÓTH Ferenc, *A raguzai herceg Szombathelyen* = Uő, *Le Département de Vas et la France* –

ben megjelent négy kötetes munka időről-időre felkelti a kutatók érdeklődését. Számunkra a szöveg terjedelme, összetettsége, Magyarország súlya, illetve a munka által felvetett, több mint másfél évszázadon át megválaszolatlanul maradt kérdések tették indokolttá, hogy ne csupán bevonjuk elemzésünkbe, hanem – mintegy korszakhatárként is értelmezve – megjelenésének évétől számítsuk a magyarországi utazások 1847-ig tartó „aranykorát”.

Marmont marsall már a kortársak véleménye szerint is igazi „celeb” volt. Útleírása megjelenését követően a *Revue des Deux Mondes* című irodalmi-politikai folyóiratban közölt kritikájában Eugène Lerminier kifejezetten a szerző addigi különös életútja felett medítál, s úgy foglal állást, hogy Marmont útleírása éppen a „száműzött” addigi cselekedetei miatt részesülhet az olvasók megkülönböztetett figyelmében.²⁶ Az útleírás kortárs fogadtatását, illetve a felfokozott érdeklődést mutatja az is, hogy magáról az utazásról rendszeres híreket nem csupán az országos, hanem még a megyei sajtó is közölt,²⁷ illetve a *Journal des Débats* című konzervatív napilap már 1837 áprilisától részleteket hozott az útleírásból. Lerminier mellett pedig az időközben szintén közép-európai utazást tett irodalmár, Saint-Marc Girardin is értékeli az útleírást.²⁸ Talán ennél is beszédesebb a mű kiadástörténete: az 1837-es első párizsi megjelenést követően még abban az évben, gyakorlatilag változatlan formában nyomtatták ki francia nyelven Brüsszelben. Még mindig 1837-ben Lipcsében kiadták az útleírás Magyarországgal és Erdéllyel foglalkozó részének német fordítását, Stuttgartban pedig a teljes német nyelvű verzió is megjelent. Mindössze négy évet kellett várni az útleírás első (a magyar vonatkozású részeket is tartalmazó) kötetének olasz nyelvű fordítására.²⁹ Ez is azt a feltételezést igazolja, hogy a szerző megfelel a „hatékony útleírás” készítőjével szemben általunk megfogalmazott követelményeknek.

Mindamellettt a mű sajátos magyarországi visszhangot is keltett. A *Hírnök* már 1837 nyarán terjedelmes ismertetést közölt róla Pesti Lajos

Vasiak és franciák a történelemben, Szombathely, Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola, 2000 (*Études françaises de Szombathely*, I), 126.

²⁶ Eugène LERMINIER, *Voyage du duc de Raguse*, *Revue des Deux Mondes* 1837/11, 729–761.

²⁷ A Loire-vidéken megjelenő *Journal de Maine-et-Loire* például részletes beszámolót közölt arról a ceremóniáról, melynek keretében a török szultán fogadta a francia utazót. *Journal de Maine-et-Loire*, 30 août 1834, 3.

²⁸ *Journal des Débats* 1837. április 17., augusztus 2., augusztus 8., december 18.

²⁹ SZÁSZ, *Ki fog itt segíteni...*, i. m., 79.

tollából, amely egyes szövegrészek fordítását is tartalmazta. Ezek közül kiemelkedik a – név említése nélkül – Széchenyi István-féle lóversennyel kapcsolatos nézeteit támadó passzus. Maga Széchenyi is reflektált az útleírásra 1838-as, *Néhány szó a lóverseny körül* című munkájában.³⁰

A szerző személyét és az utazás tárgyát ebben az esetben is az utazás célja és az utazó motivációja kapcsolja egybe a legszorosabban. Többektől eltérően – mintegy a 18. századi módszertani munkák által meghonosított hagyományt követve – Marmont nem csupán tárgyszerű, hanem önvallomással is felérő előszót írt könyvéhez. Ebben számot ad az utazás elsődleges és másodlagos motivációjáról, valamint pozicionálja is magát a francia olvasóközönséghez, illetve addigi életútjához képest. Szavai egyszerre képesek érzékeltetni lemondást és vágyat, nosztalgiát és keserűséget, fájdalmat és unalmat, illetve – leginkább – tér- és időbeli távolodást attól a közegtől, melyhez már csak írásai közvetítésével juthat vissza. A szülőhazától messzire jutó emigráns útjának kiinduló- és végpontja is Ausztria (vagy osztrák fennhatóság alatt álló területek), Franciaország kívül marad az utazás terén, noha a szerző az olvasás elsődleges tereként számít rá, hiszen útleírását Párizsban adja ki, s az előszó címzettje is elsősorban a francia olvasó:

Négy évvel ezelőtt egy politikai földindulás hirtelen hazámon kívülre vetett. S bár én nem szakítottam el az engem hozzá fűző szálakat, mégis idegen lettem számára. Bécsben kedvesen fogadtak, s életem nyugodt és egyforma mederben folyt, amikor a múltban véghez vitt tetteim emléke és maradék erőm fellángolása arra készítetett, hogy léteimnek új értelmet adjak.³¹

Ez az „új értelem” pedig egy egészen a Közel-Keletig tartó utazás, melynek során – mintegy másodlagos motivációként – a természettudományt gazdagító megfigyeléseket is lehet végezni.

³⁰ Vö. PESTI Lajos, *Könyvisméretetés*, Hírnök 1837/7 (július 25.), 1–2; 1837/9 (augusztus 1.), 2–3; 1837/12 (augusztus 11.), 2–3. SZÉCHENYI István, *Néhány szó a lóverseny körül*, Pest, Heckenast, 1838, 3–16, 51–54, 56–62, 65–69, 80–83, 87, 97, 115–120, 137, 158–162, 234–235. Naplója tanúsága szerint Széchenyi már 1837 júliusában nekilátott műve megírásának. SZÉCHENYI István, *Napló*, Budapest, Szépirodalmi, 1978, 842. Az 1838. március 5-i naplóbejegyzés szerint akkor már a könyv német fordításán dolgozott, s azt „marmontiáda” néven emlegette. *Uo.*, 878.

³¹ MARMONT, *Voyage, i. m.*, 1–2. (A szövegben szereplő valamennyi idézet saját fordításunk.)

Hogyan kerül bele Magyarország ebbe a rendkívül kiterjedt utazási térbe? Másképpen szólva: hogyan lesz – az utazás résztereként – az utazás egyik tárgya? Erre vonatkozólag maga a szerző szolgál bőséges felvilágosítással. Szintén az előszó tanúsága szerint, tudatos, előkészített döntésről volt szó, melynek fő mozgatórugója a praktikum, illetve az őszinte érdeklődés. Miután a Fekete-tenger érintésével kívánta megközelíteni Kis-Ázsiát, számot kellett vetnie a Közép-Európán belüli utazási lehetőségekkel:

Ahhoz, hogy Odesszába jussak, a Galicián, illetve a Magyarországon és Erdélyen keresztül vezető útvonal közül választhattam. E két utóbbi ország jóval érdekesebbnek tűnt, hiszen mindkettő ígéretes jövő előtt áll, [természeti] kincsekkel teli, s az ausztriai uralkodóház fő támasza lehet. [...] Emellett meg akartam tekinteni a legjelentősebb magyarországi ménesbirtokokat, és ismereteket akartam szerezni arról, milyen lószaporítási és fajtanemesítési eljárásokat követnek Ausztriában.³²

E kettős, az önvallomásban foglaltakat Magyarország vonatkozásában kiegészítő motivációban az első elem általánosnak, szinte toposz-értékűnek tekinthető: már az 1820-as évek elején megjelenik (éppenséggel visszatér) a francia utazási irodalomban a természeti kincsekben gazdag, nagy jövőre hivatott, de lehetőségeivel a múltból örökölt béklyók miatt élni nem tudó Magyarország képe.³³ Ez az elem a vizsgált korszak végéig rendszeresen feltűnik, s az útleírások egyik központi témájává is válik. A második, a lótenyésztéssel összefüggő indok egyéni, partikuláris jegynek is tekinthető, s rögzítése elengedhetetlennek tűnik az egyes szövegek, utazók és útleírások differenciálásához.

4. Táj-tér-kép

Részben már a fenti idézetekben foglaltak is sugallják, hogy az utazás és az útleírás térszerkezetének meghatározó tényezője a választott útirány (útvonalak) és a közlekedési eszköz. Ezek beazonosítása és az utazás időkeretével való egybevetése nem csupán azt mutatja, hogy merre járt vagy

³² Uo., 4.

³³ Vö. François-Sulpice BEUDANT, *Voyage minéralogique et géologique en Hongrie pendant l'année 1818*, 1. k., Paris, Verdrière, 1822, 4–5.

járhatott az utazó, hanem segít a percepció és a reprezentáció megértésében is.

Marmont marsall a szárazföldi utat választotta, s az ország északnyugatról délkeleti irányban történő átszelése során postakocsin, gyorsparaszttal, illetve más – a szövegben közelebbről meg nem nevezett – lófogató közlekedési eszközzel utazott. A bejárt útvonal elemzése pedig azal – a kutatás egyik fonákjára rávilágító – eredménnyel járt, hogy megállapíthattuk: a szerző nem egy, hanem két alkalommal is bejárta Magyarországot (illetve annak egyes részeit), s szövege is két, egymásba fonódó útleírást tartalmaz. A szorosabb olvasás azt mutatja, hogy először 1831-ben indult útnak, ám ekkor – a közelgő kolerajárvány elől menekülve – Budáról visszatért Bécsbe. A veszély elmúltával 1834-ben ismét útnak indult, s ezúttal el is jutott a Közel-Keletre. A második utazás adja a narráció fő időkeretét is. Az ezt megelőző utazás (és útleírás) létéről úgy szerzünk tudomást, hogy a szerző 1834-es pesti tartózkodásának apropóján szól a három évvel korábbi utazásáról, majd annak leírását minden további figyelmeztetés nélkül beilleszti a szövegbe; az elbeszélés végén pedig – szintén külön jelzés nélkül – visszaviszi az olvasót 1834-be, s egyszerűen megkezd a Pestről az Alföldre vezető út leírását. Ez a – szinte a pikareszk regényre hajazó – szerzői megoldás eredményezte többek között azt, hogy a magyar kutatás bő másfél évszázadon keresztül zavarban volt Marmont marsall magyarországi útvonalának meghatározásakor, illetve mellőzte az 1831-es útról szóló beszámoló önálló elemként történő értékelését.³⁴

A térpercepcióról a tájbrázolásra áttérve szükségesnek véljük néhány alapvetés rögzítését. Ezek közül az első a táj vagy tágabb értelemben az utazás földrajzi környezetének jelenlétével kapcsolatos. A tájbrázolás ugyanis – a szakirodalom, illetve saját kutatásaink alapján – nem tekinthető az útleírás állandó, szerves részének. A 18. századi útleírások és módszertani munkák olvasása is azt mutatja, hogy sokszor esetleges, gyakran hiányos vagy hiányzó elemről van szó. Ebben a korban zajlik ugyanis a látás sajátos forradalma, melynek két vektorát érdemes felidézni. Egyrészt az esztétikai értékkel kezd bírni a természeti és épített táj (ez a tájképfestészet, illetve a romkultusz első nagy kora),³⁵ másrészt

³⁴ Vö. TÓTH, *i. m.*

³⁵ Ehhez lásd pl. SZABOLCS Enikő, *A romok poétikája a francia neoklasszicizmus és a preromantika időszakában: Diderot-tól Chateaubriand-ig = Programok és tanulmányok*, szerk. BARTHA-KOVÁCS Katalin, PENKE Olga, SZÁSZ Géza, Szeged, JATE-

egy-egy táj típusok (mint például alpesi vagy erdei táj) megszabadulnak évezredek negatív konnotációjuktól, s a szem immár nem fél meglátni, az utazó pedig leírni őket.³⁶ Marmont marsall utazásának idejére a táj ábrázolás az útleírásokban teljes polgárjogot nyert (noha ez a jog még viszonylag frissnek tekinthető), s a kutató szinte a bőség zavarával küzd. Ezért is tűnt számunkra fontosnak az ábrázolás rendszerezése tájtipológia felhasználásával, s annak megállapítása, hogy milyen – helyenként hamis – képet sugallhatott az útleírás egy adott országról.³⁷

Általánosságban elmondható, hogy a 19. századi útleírások – a korábban jelzetteknek megfelelően – legalább három táj típust tartalmaznak. Az első a városi táj, a második az ezzel némiképp szemben álló falusi vagy kultúrtáj, a harmadik pedig az ember által alakított első kettőtől merőben különböző lakatlan táj. Noha mindhárom alkalmat kínál a festőiségre (*pittoresque*) törekvő leírásra, ez nem minden esetben valósul meg.

Nyugat-Európa valamennyi országában voltak városi, illetve falusi tájak; ugyanakkor Magyarországon a 19. század első felében sűrűn előfordultak – leginkább az ország középső részén – lakatlan tájak is.

Marmont marsall útleírásában mindhárom táj típus jelen van, ami első látásra kiegyensúlyozott, az ország valóságához szorosan kapcsolódó ábrázolásra enged következtetni. A legtöbbször falusi tájjal találkozunk, s a városi és lakatlan tájak száma megegyezik. Ez a számvetés azonban csak részvalóságot tükröz: a marsall útvonala éppen ilyen tájakat érintett, és a számoknál még a benyomásokat tartalmazó beszámoló is jobban tükrözi az országra jellemző éles váltásokat:

[1834.] április 26-án Pestről indulva Soroksáron, Ócsán, Örkényen és Kecskeméten keresztül folytattam utamat, s egész nap erőltetett iramban haladva harminc mérföldet tettem meg, miközben emberlakta helyel csak az említett településeken találkoztam.³⁸

A számszerűsített eredményekre visszatérve: a városi tájak viszonylag nagy száma meglepő lehet egy olyannyira kevésbé urbanizálódott ország vizsgálatakor, mint amilyen Magyarország volt a 19. század első felé-

Press, 2017 (Felvilágosodás – Lumières – Enlightenment – Aufklärung, 6), 111–118.

³⁶ A kérdést monografikus igényrel feldolgozta Claude REICHLER, *La Découverte des Alpes et la question du paysage*, Lausanne, Georg, 2002.

³⁷ SZÁSZ, *Ki fog itt segíteni...*, i. m., 101–112.

³⁸ MARMONT, *Voyage...*, i. m., 61.

ben.³⁹ Nincs szó azonban arról, hogy az utazó „tévedett” volna. Egyrészt ő maga olyan országból származott, ahol a városi fejlődés és környezet már hosszú évszázadok óta kulturálisan és az ország településszerkezetét illetően is domináns volt.⁴⁰ Másrészt pedig – bár ez elsősorban azok esetében igaz, akik gőzhajón utaztak – az út állomásai szinte mindig városokban voltak, hiszen ezek rendelkeztek az utasok fogadására alkalmas infrastruktúrával. Az általunk vizsgált útleírások közül egyébként még mindig Marmont marsallé a legkevésbé „urbánus”; már az 1830-as évek végén tett utak leírásai is azt mutatják, hogy követői egyértelműen a városi táj reprezentációját helyezik előtérbe – olyannyira, hogy városi táj gyakorlatilag önálló témává válik az útleíráson belül.⁴¹

A táj (esetünkben a magyar tájak) ábrázolásának elemzése az utazó-narrátor és a bejárt vidék között kialakuló komplex viszonyrendszer egyes elemeire is rávilágít. A táj ugyanis sokszor többet jelent önmagánál. Többször megtörténik, hogy más, korábban látott vidékre asszociál a szerző. Az is előfordulhat, hogy ehhez valamilyen – esetleg fájdalmas – emlék köti. Ilyenkor a táj – és leírása – az összehasonlításra és az analógiakeresésre is alkalmat ad.⁴² Így például Marmont marsall számára Kőszeg „inkább német, mint magyar városnak tűnik”.⁴³ Ennél talán még frappánsabb az Esztergom és Selmecebánya közötti vidék leírása. Itt a valószínűleg elbűvölő táj Svájcra, a francia romantika legkedveltebb országára emlékezteti a szerzőt:

³⁹ A történeti kutatás és a rendelkezésre álló statisztikák szerint a 19. század elején Magyarország népességének kevesebb, mint 25%-a lakott valamilyen városnak tekintett településen. BENDA Kálmán, *Az udvar és az uralkodó osztály szövetsége a forradalom ellen (1795–1812) = Magyarország története tíz kötetben, 5/1. k. (1790–1848)*, szerk. VÖRÖS Károly, Budapest, Akadémiai, 1980, 434.

⁴⁰ Jacques ROSSIAUD, *A Capeting-szintézis = Franciaország története I. A kezdetektől a Bourbon-restaurációig*, szerk. Georges DUBY, ford. SUJTÓ László, Budapest, Osiris, 2005, 340–346.

⁴¹ SZÁSZ, *Ki fog itt segíteni...*, i. m., 112–128.

⁴² Az újkori útleírások analógia-rendszerét értelmezi Alain GUYOT, *Analogie et récit de voyage: Voir, mesurer, interpréter le monde*, Paris, Classiques Garnier, 2012. Az analógia fogalmköréhez lásd *Uo.*, 11–45.

⁴³ MARMONT, *Voyage...*, i. m., 33. Kőszeg városába 1713-ban a lakosság pótlására németeket telepítettek. WELLMANN Imre, *Magyarország népességének fejlődése a 18. században = Magyarország története tíz kötetben, 4/1. k. (1686–1790)*, szerk. EMBER Győző, HECKENAST Gusztáv, Budapest, Akadémiai, 1989, 49–56.

Esztergomból indulva, a Garam völgyében haladva hegyek közé érünk. Ezek már a Kárpátok előőrsei. Az oly gazdag, ám egyhangú síkságot elhagyva csodálatos érzés kerít bennünket hatalmába. A dombokon csermely csörgedezik, a lejtőket évszázados fák borítják. Az ember azt hinné, Svájc legszebb és leginkább lenyűgöző részein jár.⁴⁴

A városi tájak közül Buda „emlékekkel teli”, s a középkor hangulatát idézi.⁴⁵ A valóban lakatlan táj képzetét keltő Alföld, s leginkább a ritka, ám rendkívül népes falvak már a francia ellenpéldát kényszerítik ki. Itt a táj egyértelmű összehasonlítás tárgya lesz: „Magyarország eme, számomra még ismeretlen táján feltűnt a lakatlan síkság és a ritka, ám óriásira nőtt falvak ellentéte. Ezek népessége meghaladja az átlagos vidéki francia városokét.”⁴⁶

5. Emberek és társadalom

Miként azt jeleztük, az útleírás terét végül is tartalommal megtöltő ember- és társadalomábrázolás elemzése, értékelése hosszú ideig elkerülte a magyar kutatás figyelmét – annak ellenére, hogy ország- és nemzetképfomáló ereje vitathatatlan. Mondhatni, az 1830-as, 1840-es évek francia olvasója alapvetően Marmont marsall és követői szemével látta a magyarokat és társadalmi viszonyaikat.

Amennyiben az ember- és társadalomkép forrásainak megközelítéséhez az utazás lefolyásának és az útleírás készítésének általános szabályrendszerét hívjuk segítségül, három kútfőt tudunk azonosítani. Az elsőt a még az utazás megkezdése előtt vagy az utazás lezárultát követően olvasott szövegek alkotják, a másodikat pedig az adott ország lakosaival vagy az ország ismerőinek tekintett emberekkel folytatott beszélgetésekből leszárt információk. A harmadik az utazás, illetve az itt tartózkodás során szerzett benyomások, tapasztalatok, észlelések halmaza. Mindez tulajdonképpen már szorosan kapcsolódik a módszer negyedik pontjához, vagyis az információszerzés vizsgálatához.

⁴⁴ MARMONT, *Voyage...*, i. m., 45. Svájc és a francia romantika kapcsolatáról lásd François WALTER, *Perception des paysages, action sur l'espace: la Suisse au XVIIIe siècle*, *Annales* 39(1984), 3–29.

⁴⁵ MARMONT, *Voyage...*, i. m., 20.

⁴⁶ *Uo.*, 55–56.

Általános tapasztalat, hogy – a hazánkban töltött idő rövidege ellenére – minden utazó jelentős teret szentel Magyarország bemutatásának. Ez az egyébként dicséretes tény arra is rávilágít, hogy a honi viszonyok alacsony franciaországi ismertsége miatt ezt kifejezetten szükségesnek tartották.

A társadalomkép elemzésének első lépése a statikus, illetve evolutív jegyek megragadása. Ehhez elengedhetetlen a korábbi időszak útleírásainak „kontrollcsoportként” való számbavétele, hiszen csak így azonosíthatjuk a korszakok végigvonuló pozitív, illetve negatív sztereotípiákat, valamint az egyes, időben egymást követő útleírások közti eltéréseket.

Kijelenthető, hogy a 18–19. század fordulóján egyes szerzőknél tapasztalható egyértelműen magyarellenes – szinte a „vademberi” státuszhoz közelítő – magyarsággép⁴⁷ az 1830-as évekre meghaladott lesz, a pozitív elemek is megjelennek, illetve túlsúlyba kerülnek. A Habsburg-ház vendégszeretetét élvező Marmont marsallnál a negatívumok elsősorban akkor kerülnek elő, amikor Magyarországot Európa más részeivel igyekeznek összevetni: hazánk „elmaradott ország [...], melynek erkölcsi és szokásai oly kevés közös jegyet mutatnak Európa fennmaradó részével”, noha a magyarok „dolgosak”.⁴⁸ Hasonlóan sommás, kissé elhamarkodottnak tűnő ítéletek az 1830-as évek végén, illetve az 1840-es évek folyamán is előkerülnek.

Ami a pozitív előítéleteket illeti, már korábban jeleztük, hogy minden utazó kiemeli: Magyarország iránti érdeklődését abbéli meggyőződése magyarázza, hogy hazánk nagy lehetőségekkel kecsegtető jövő előtt áll.⁴⁹ Emellett a talán legtöbbször dicséret elem a magyarok vendégszeretete, illetve – ezzel összefüggésben – közvetlensége. A 18. század nem csak francia utazói által is hangsúlyozott elem előkerül Marmont marsallnál is. Sajátos módon ebben esetben az ország máshol kárhozottat elmaradottsága előnnyé válik, miközben az utazás társadalmi gyakorlata is felértékelődik:

⁴⁷ A negatív képhez lásd pl. Marcel de SERRES, *Voyage en Autriche ou essai statistique ou géographique sur cet empire*, 1. k., Paris, A. Bertrand, 1814, 78, 127–128. Erre a magyarsággépre reflektál igen kritikusan már Robert Townson angol utazó is a 18. század végén. Vö. KÖKÉNY Andrea: *Robert Townson utazásai Magyarországon, 1793*, Aetas 28(2013)/3, 123–124.

⁴⁸ MARMONT, *Voyage...*, i. m., 5–6.

⁴⁹ *Uo.*, 4.; Xavier MARMIER, *Du Rhin au Nil*, 1. k., Paris, A. Bertrand, 1846, III.

Első utam alkalmával már véleményt alkothattam a magyaros vendégszeretetről, melyet méltán dicsérnek. A világ egy táján sem olyan elterjedt, mint itt, és sehol sem gyakorolják ekkorra kellemmel. Ha napszálltakor az utazó megáll egy kastély vagy a többenél szebb kinézetű ház előtt, s bekopog a kapun éjszakai szállást kérve, azonnal fogadják, s épp hogy megkérdezik, ki is ő. Ez az általánosan elterjedt szokás igazából közszükségletet elégít ki, hiszen – vendégfogadók híján – aki utazni, s ezáltal másoknál megszállni kíván, maga is köteles gyakorolni a vendégszeretetet mindenkiel szemben. Az egész társadalom cserekereskedelemből és egymásnak viszonzott szolgáltatásokból él. Jóllehet nem kívánom kisebbiteni a vendégszeretet értékét, szükségesnek tartottam annak igazi forrását is megemlíteni. A vendégszeretet tükrözi emellett a saját kastélyában, a világ folyásától és a hírektől elzárva élő ember külvilághoz való vonzódását is. Itt egy idegen utazó képes megtörni a mindennapok egyhangúságát, és hónapokra ellátja a családot beszédtemával. Végezetül pedig, egy ennyire termékeny országban, ahol a mezőgazdasági termékek bőséggel és igen olcsón állnak rendelkezésre, a vendéglátással járó költségek elhanyagolhatók, az ember kis befektetéssel hasznosnak érezheti magát, és jogot szerez arra, hogy szükség esetén éppolyan fogadtatásban részesüljön, mint amilyet nyújtott.⁵⁰

Természetesen a társadalomkép ennél jóval összetettebb, és komoly – a kuriózumok rögzítésén jócskán túllépő – vizsgálódást igényel. Szempontjaink között érvényesíthetjük a vertikális, illetve a horizontális megközelítést is. Előbbi esetében a hierarchikusan felépülő társadalomban a nemesség indokolatlan és idejétmúlt túlsúlya az útleírások rendszeresen visszatérő toposza; utóbbi pedig lehetőséget kínál a hierarchián kívüli, vagy egyes rétegeken belüli csoportok (nemzetiségek, nők, zsidók, foglalkozási vagy hivatali kategóriák, a nemesség belső rétegződése) azonosítására és percepciójuk vizsgálatára. Figyelemreméltó, hogy míg például a nemesség esetében Marmont marsall is észreveszi a vagyon és életmód szerinti különbségeket, a számára társadalmilag nyilván jóval távolabb álló parasztság sokkal homogénebb tömbként jelenik meg:

Tavasszal mindenki előbújik téli szállásáról, és kitelepszik a földjére. Hét közben dolgoznak, és a városokban ilyenkor nők és kisgyermek mellett csak néhány cseléd található. Szombat este aztán a családfő hazatér, miközben minden munkaeszközét kint hagyja a földeken; de hétfő reggel már vissza is tér munkájához. A mezőgazdasági munkák végeztével mindent behordanak a

⁵⁰ MARMONT, *Voyage...*, i. m., 53–55. E kérdésről (más korabeli értékelésekkel együtt) lásd ANTALFFY Gyula, *A honi utazás története*, Budapest, Athenaeum, 1943, 228–240.

városba. Néhány időszakos szállást már átalakítottak hevenyészett kalyibává; ezek körül ültetvények születnek, s a kunyhókból hamarosan házak lesznek. Ha ez így folytatódik, az emberek nem fognak onnan mozdulni, s a vidéket tanyák és majorságok fogják benépesíteni; ezzel Magyarországon is olyan lesz az élet, mint máshol Európában. A városok, miközben elvesztik lakóik jelentős részét, átalakulnak. Immár csak a mezőgazdaságtól távol álló, járadékból vagy kereskedelmi tevékenységből élő emberek fognak ott lakni, csakúgy, mint más országokban.⁵¹

A paraszti életmód egy kicsit talán túlságosan is általánosító leírása mellett az idézett szövegben megtalálhatjuk Marmont marsall útleírásának legfőbb jellegzetességeit is. Melyek is ezek? Legelőször is a városi kultúra és társadalom felülértékelése – ráadásul város és mezőgazdaság hosszú távon összeegyeztethetetlen fogalmak számára. Szintúgy megtaláljuk azt a szinte mániákus igyekezetet, hogy tanácsaival „segítse” Magyarországot abbéli törekvésében, hogy „utolérje” Európát.

Ezzel tulajdonképpen el is érkeztünk az elemzés egyik kényes pontjához. Marmont marsallhoz hasonlóan a kor minden Magyarországon járt és általunk vizsgált utazója kilép az utazás elbeszélésének keretei közül, s a „beteg Magyarország” diagnózisát felállítva először kóroki értekezésbe, majd terápiás javallatok megfogalmazásába kezd. Ez jóval több annál az ítéletalkotási elvárásnál, amit Diderot fogalmaz meg, s nem igazán tudjuk rokonítani sem más módszertani munkák követelményrendszerével, sem az útleírás vagy akár az útirajz alapvető sajátosságaival. Olybá tűnik, hogy kifejezetten a magyarországi utazás által kiváltott, tehát *országspecifikus* témáról vagy jellemzőről van szó. Ennek továbbgondolása visz el bennünket ahhoz a felismeréshez, hogy minden útleírásban beazonosíthatók a felvetett témák; sőt, több útleírás szinkrón vagy diakrón természetű elemzése azt is megmutatja, hogy mely témák vonulnak végig egyes korokon (esetleg korok között is), illetve jelennek meg egy adott korban, de eltérő tárgyban született (tehát más-más országokról vagy vidékekről szóló) útleírásokban. Magyarország vonatkozásában a reformkoron átívelő témaként tudtuk azonosítani a *nemesség túlsúlya*, illetve az imént említett *terápia-toposz* mellett a *fürdőkkultúra*, az *adórendszer*, a *magyar történelem*, a *koronázási szertartás*, az *esztergomi bazilika*, illetve két magyar város, *Pest* és *Pozsony* bemutatását. Mindez arra enged következtetni, hogy ezek nem csupán az útleírás Magyarországgal foglalkozó részének konstitutív elemei, hanem szinte kötelező, az olvasó által is elvárt

⁵¹ MARMONT, *Voyage...*, i. m., 59–60.

repetitív jegyként mintegy rögzítik a korban Magyarországról kialakult képet.

Amennyiben konkrét személyek megjelenését, ábrázolását kívánjuk vizsgálni, különbséget kell tennünk a közvetlen, illetve közvetett portré között. Közvetlen portréről akkor beszélhetünk, ha az utazó személyes – és tényleges kommunikációt is tartalmazó – találkozás alapján mutat be egy személyt vagy annak gondolatait. Közvetett a portré abban az esetben, ha az illetőről szóló információ másodkézből származik, illetve amikor a személyes találkozás – elsősorban nyelvi, kisebb mértékben társadalmi okok miatt – nem von maga után tényleges kommunikációt, s a leírás a külső jegyekre, illetve az ezekből levont következtetésekre szorítkozik. Az illusztris személyként utazó Marmont marsall Magyarországon is kizárólag illusztris személyekkel való találkozásokról számol be, ami némileg egyoldalúvá teszi a magyarságképet. A későbbi utazók még sajátosabb eljárást követnek: a döntő részben csak közvetett módon ismert Széchenyi István válik mindannyiuk kedvelt és felmagasztalt politikusává. Ahogy azt jeleztük is, az emberkép tanulmányozásához tisztában kell lennünk az útleíró ismeretszerzési eljárásaival, s ezek közül részletesen kell elemeznünk a személyes találkozásokról szóló beszámolókat.

6. Hogyan tájékozódik az utazó? (A személyes találkozások szerepe)

Az imént már utaltunk a információszerzés eszközeül szolgáló találkozások néhány válfajára. Amennyiben a útleírásban előforduló – az utazó és a helyi lakosok között megvalósuló és az útleírásban is dokumentált – személyes találkozások kategóriáit kívánjuk elkülöníteni, három főbb, az útleírásban közöltek érdemben és nyíltan befolyásoló, illetve további két, az útleírásban foglaltakat éppen a hiány által árnyaló típust határozhatunk meg.

Az elsőbe azok tartoznak, melyek esetében – általában nyelvismeret hiányában – nem valósult meg valódi kommunikáció, s a narrátor alapvetően a külső fizikai jegyek leírására törekedett. Ennek legfőbb jellemzője az „azt láttam, hogy” (fr. „j'ai vu”) fordulat használata. Ha sor is került kommunikációra, az mindig „közvetítőn” keresztül zajlott, vagyis valaki tolmácsként lépett fel, vagy részletesen bemutatta a többieket.

A második típushoz tartozó találkozások esetén megvalósult a kommunikáció. Ez elsősorban előre egyeztetett alkalmakat jelentett, s a beszélgetőtársak (államférfiúk, politikusok, néha tudósok) általában az elő-

kelő társadalmi rétegekből kerültek ki. Az utazó sokszor ajánlólevelekkel felszerelve indult útnak (bár néhány esetben saját hírneve volt a legjobb ajánlólevél). Itt előre tudható volt, hogy lesz közös nyelv, az alkalom spontaneitása azonban több mint vitatható; mindkét oldalnak volt ideje átgondolni mondanivalóját, illetve csoportosítani a kérdéseket és a válaszokat. Ez a fajta találkozó tulajdonképpen az újkori utazások (és útleírások) egyik állandó ismertetőjegye, a *Grand Tour* divatjának idején szinte kötelező „kelléke” volt. Marmont szinte csak ilyen találkozókról tesz említést, s ő volt a „legválogatósabb” valamennyi vizsgált utazó közül. Úgy tűnik, hogy csak illusztris vagy a nemesi rendhez tartozó személyekkel találkozott. 1831-es első útja során külön említi, illetve leírja például a Zichy Miklós gróffal, Széchenyi Pál gróffal vagy Festetics György gróffal való eszmecsereit. 1834-ben Bakonyi Imre tábornaggal, a komáromi erőd parancsnokával, Kecskemét város előljáróival, Károlyi Lajos gróffal és Csongrád vármegye nemességével, valamint a katonai határőrvidék korábban az ő parancsnoksága alatt szolgáló tisztjeivel találkozott. Mind ezt kiegészíthetjük az 1831-es budai lóversenyre összesereglett arisztokrácia tagjaival megvalósult – de az útleírásban nem említett – találkozásokkal. A marsall egyébként is büszkén említi azt, hogy sok emberrel találkozhat – szerinte ez valóságos gyógyír a száműzetés okozta fájdalomra. Kecskemétre érkezése mutatja meg leginkább, milyen aprólékosan, a véletlent szinte teljesen kizárva szervezte meg útját és találkozóit.⁵²

Milyen nyelven társaloghatott a marsall vendéglátóival? Mivel immár évek óta tartózkodott osztrák földön (és korábban is járt errefelé), joggal feltételezhetjük a német nyelv ismeretét. Emellett a magyar elit körében a francia is elterjedt és gyakran használatos nyelv volt. Széchenyi István – és mások – írásaiból tudjuk, hogy a magyar főnemesség (és kisebb mértékben a középnemesek) körében a francia nem csupán elsajátított, hanem sűrűn gyakorolt nyelv is volt. Többen tettek utazást Franciaországban; aki elég tehetős volt, előfizethetett a konzervatív – tehát a cenzúra által engedélyezett – francia sajtótermékekre, s az is előfordult, hogy a főurak egymásnak kölcsönöztek francia nyelvű kiadványokat.⁵³ Xavier

⁵² „Az éjszakát Kecskeméten töltöttem. [...] Érkezésemet előre jelezték, és a város előljárói megkülönböztetett és tiszteletteljes fogadtatásban részesítettek.” *Uo.*, 61.

⁵³ Ezt a gyakorlatot említi naplójában Széchenyi István is, midőn jelzi, hogy Edouard Thouvenel francia útleíró munkáját a *Revue des Deux Mondes* című párizsi folyóirat 1839. március 15-én megjelent azévi hatodik számában ol-

Marmier tanúsága szerint ez a kulturális gyakorlat egészen a reformkor végéig fennállt.⁵⁴

A találkozások harmadik típusát a véletlennek köszönhető, ám egyúttal valós kommunikációra is lehetőséget nyújtó alkalmak jelentik. Ebben az esetben kifejezetten az út során megismert (tehát mindaddig teljesen ismeretlen) személy vagy csoport elegyedik szóba az útleírás szerzőjével. Ilyen helyzetek természetesen elég ritkán fordultak elő. Az általunk vizsgált útleírások esetében Marmont marsallnál – a fentiekből következően – nem olvashatunk róla.

E három, részletesen leírható és példákkal alátámasztható találkozás-típus mellett említést kell tennünk az elmaradt vagy éppen elhallgatott találkozókról is. Az előbbieket azért kerülnek be az útleírásba, hogy így jelezhesse a szerző az olvasónak, készült a találkozóra, várta azt („meg volt beszélve”), ám valamiért nem került rá sor (általában az utazón kívül álló okok miatt). Ilyen például az, amikor Marmont marsall találkozó reményében 1834-es útja során felkereste József nádor rezidenciáját, ám a főméltóság akkor nem tartózkodott Budán, s a marsall is rövidesen folytatta útját. Mindamellet a nádor személye és kvalitásai bemutatásra kerülnek.⁵⁵ Az elhallgatott találkozás(ok) példája lehet Marmont marsallnál a Széchenyi Istvánnal „ápol” kapcsolat bemutatásának hiánya. Széchenyi *Naplója* alapján a két férfiú számos alkalommal kényszerült arra, hogy azonos helyen – gyakran azonos légtérben (például a *Burgban*) – tartózkodjon; ugyanakkor a marsall útleírása még csak említést sem tesz a magyar reformerről, s kezdeményezéseit – szintén nevének említése nélkül – támadja vagy éppen agyonhallgatja.⁵⁶

Az „elhallgatott” találkozások néha az utazás és az információszerzés fontos elemét jelentik. Feltárásuk sokszor közelebb visz az útleírói közlésmód, a közölt információk megértéséhez, sőt néha az utazás történetéhez is.⁵⁷

vasta, amit Károlyi György gróf adott neki kölcsön 1839. április 13-án. SZÉCHENYI, *Napló, i. m.*, 882.

⁵⁴ „Miként Stockholmban vagy Péterváron, a magyar szalonokban is francia nyelven társalognak.” MARMIER, *i. m.*, 136.

⁵⁵ MARMONT, *Voyage...*, *i. m.*, 28–29.

⁵⁶ *Uo.*, 40–42.; SZÉCHENYI, *Napló, i. m.*, 842, 908, 1024.

⁵⁷ Erre szolgáltat példát a későbbi utazók közül Xavier Marmier, aki – miközben többször is utalást tesz az érintett személyre – nem számol be a Széchenyi Istvánnal való találkozásról. Széchenyi naplójából viszont értesülünk arról, hogy 1845. szeptember 5-én találkozott Marmier-val. Így egyrészt fény derül a ma-

A fentiek tükrében bizton állíthatjuk, hogy a személyes találkozások igen fontos szerepet játszottak a Magyarországról szóló útleírások által közvetített kép kialakításában. Megemlítésük, felsorolásuk, időrendi sorrendbe illesztésük sajátos ritmust adhatott az elbeszélésnek; egyúttal a korábban beszerzett (olvasott, hallott) információk ellenőrzésére, „hitelesítésére”, illetve újabb adalékok beszerzésére szolgáltak. Tagadhatatlan ugyanakkor, hogy jellegük és szerepük nagyban függött a nyelvismeret kérdésétől, s példáink arra utalnak, hogy a közrendű magyarokkal való kapcsolatteremtésre irányuló kísérletek általában kudarcra voltak ítélve. Nem szabad figyelmen kívül hagyni az útvonal és a választott közlekedési eszköz szerepét sem. Mindazonáltal az 1830-as évek közepétől az 1840-es évek közepéig eltelt időszak során érezhetően nőtt a „véletlenszerű” (nem előkészített) találkozások száma és fontossága. Miközben Marmont marsall igazi illusztris utazóként kizárólag előzetesen egyeztetett találkozókon vett részt, és csak előkelő körökben forgott, Xavier Marmier 1845-ben már az „utca emberét” is meg tudta szólítani. Ez a jelenség természetesen szintén nyelvismeret függvénye, de nagyban függ az utazó vélt vagy valós társadalmi státuszától is.

7. Összegés – Kinek ajánljuk módszerünket?

Kis túlzással – és nem kevés szerénységgel – azt is mondhatnánk, hogy mindenkinek. Ugyanakkor számot kell vetnünk a lehetséges megközelítési módok sokszínűségével, illetve azzal, hogy egy olvasat sem lehet a többit kizáró jellegű. Amennyiben módszerünket az általunk a 18–19. századi francia útleírásról mondtak fényében értékeljük, akkor azt kell mondanunk, hogy az leginkább az útleírás dokumentumjellegét preferálók (vagy céljaik eléréséhez szükségszerűen ezt az értelmezést választók) számára javasolható, s segítségével – az egybeesések, különbségek vagy a tematikai változások azonosítása révén – szinte tetszőleges számú, egymáshoz akár csak lazán, de legalább egy jegy mentén (pl. azonos kor, azonos tárgy, azonos nyelv, azonos szerzői kör) kapcsolódó szövegek

gyar reformokkal kapcsolatos megjegyzések egyik lehetséges forrására, másrészt – Marmier jegyzeteinek kikutatása híján – mindmáig ez a legpontosabb információ az utazó pesti tartózkodásának datálásával kapcsolatban. Lásd SZÉCHENYI, *Napló, i. m.*, 1075. (Marmier naplót csak 1848-tól vezetett, ezt 1968-ban ki is adták. Vö. Xavier MARMIER, *Journal [1848–1890]*, éd. Eldon KAYE, 1–2. k., Genève, Droz, 1968.)

egybevetésére nyílik mód – hangsúlyosan nem csak, vagy nem kifejezetten az irodalmár vagy művelődéstörténész számára. Reményeink szerint az elemzés szempontjai a történész vagy a földrajztudós (sőt, akár az állat- vagy növénytanal foglalkozók) számára is hasznosak lehetnek.

A fentiekből következően az általunk összeállított olvasat korántsem tekinthető végleges érvényűnek, hiszen újabb szövegek, illetve eltérő vizsgálati periódusok bevonásával újabb elemzési szempontok állapíthatók meg. A lehetséges – és a kutatás érdekében feltétlenül szükséges – továbbfejlesztésről szólva két eredményről szeretnénk bővebben beszélni.

Továbbra is a francia ajkú szerzőknél maradva, a 20–21. század totalitárius rendszereibe (így a Szovjetunióba, Kínába vagy Észak-Koreába) tett utazások tapasztalatait leíró szövegeket vizsgáló Mihályi Dorottya két olyan új szempontot fogalmaz meg, melyekkel kiegészülve az elemzési módszer hatékonysága nő, és interpretációs lehetőségei számottevően bővülnek. A manipulált (államilag szervezett) utazások lebonyolítását és az útleírásban adott képet vizsgálva felhívja figyelmünket egyrészt az elhallgatott jelenségek (miről nem beszél a szerző?), másrészt a helyváltoztatás utaztató által szándékolt gyorsaságából következő percepció torzulás reprezentációban játszott szerepére, illetve a szerzők ilyen tárgyú reflexióira.⁵⁸

A középkorban Magyarországon járt francia utazók által ránk hagyományozott szövegek alapján mi magunk pedig az elemzés korlátaival szembesülhettünk.⁵⁹ Ezek közül itt kettőt említünk meg, melyek külön hivatkozások vagy idézetek nélkül is értelmezhetők. Az első a terjedelmével és a szöveg jellegével kapcsolatos: amennyiben a fennmaradt szöveg túl rövid, illetve narrációs defektusokat mutat (például nem elbeszél, hanem felsorol vagy vázlatot közöl), a komplex elemzés nem lehet hatékony, illetve hamis képhez vezethet. A második korlát korfüggőnek is tekinthető, hiszen bizonyos korok – nem csupán az útleírás területén –

⁵⁸ MIHÁLYI Dorottya, *Utazás vagy utaztatás: Francia utazók a Szovjetunióban és a Kínai Népköztársaságban*, *Valóság* 61(2018)/6, 24–31; Uő, *La contrainte de vitesse comme instrument de non-perception*, *Acta Romanica* 30(2018), 181–189; Uő, *Propagandistes involontaires: voyageurs français aux „pays des travailleurs” = Agapes Francophones 2017*, dir. Ramona MALITA, Ioana MARCU, Szeged, JATEPress, 2018, 189–196.

⁵⁹ Ezzel kapcsolatos meglátásainkat egy francia nyelvű tanulmányban összegeztük: SZÁSZ Géza, *Comment lire le récit de voyage médiéval? Analyse du corpus de Hongrie : le paysage = Byzance et l'Occident V. Ianua Europae*, dir. EGEDI-KOVÁCS Emese, Budapest, ELTE Eötvös József Collegium, 2019, 181–193.

nem ábrázolnak egyes témákat. Így a 18. század utolsó harmada előtti időszak útleírásaiból a legtöbb esetben hiányzik a tájleírás, s a társadalmi kérdések is inkább a 19. század első felétől kerülnek előtérbe.

Ezek a kísérletek – minden ellentmondásuk ellenére – az olvasat fejlesztettségét, továbbgondolhatóságát jelzik, s egyúttal megerősítik azon meggyőződésünket, hogy a kifejezetten interdiszciplináris megközelítést igénylő útleírás elemzése több tudományterületet is gazdagíthat, és kutatója egy esetben sem függetlenítheti magát a társtudományok eredményeitől.